

Documents
*de la pintura valenciana
medieval i moderna*

.IV.

Llibre de l'entrada de Ferran d'Antequera

Edició a cura de
María Milagros Cárcel Ortí
Juan Vicente García Marsilla

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2013

*f*onts històriques valencianeS

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

© *María Milagros Cárcel Ortí i Juan Vicente García Marsilla, 2013*

© *D'aquesta edició:
Universitat de València, 2013*

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta:

*Detall del «Retaule de l'arquebisbe Sancho de Rojas»,
obra de Juan Rodríguez de Toledo. Catedral Metropolitana de Toledo*

Maquetació: Inmaculada Mesa

ISBN: 978-84-370-9085-6

Dipòsit legal: V-1556-2013

Impressió: Guada Impresors, SL

*E*studi introductori

Albira el dia 30 de juny de 1412. Un missatger acaba d'arribar a València des del castell de Casp, on estaven reunits els compromissaris aragonesos, catalans i valencians a la recerca d'un nou sobirà. Són bones notícies. La Corona té un nou propietari: el poderós Ferran d'Antequera, regent de Castella. Una multitud, encapçalada pel Parlament del Regne i pel bisbe Hug de Llupià, es reuneix a la catedral i entona com a acció de gràcies un *Te Deum*. Doblen les campanes, ressonen trompetes i tota mena d'instruments, i la bandera del candidat victoriós és açada mentre el poble mostra la seua alegria ballant pels carrers.¹

Aquesta va ser, almenys, l'afalagadora imatge que els regidors municipals de València li oferiren al nou monarca en una carta en què el reconeixien com a «nostre ver rey, príncep e senyor». Una carta en la que no deixa de traspuar tanmateix una certa prevenció davant l'elecció d'un aspirant al tron que no havia estat, precisament, el favorit de la majoria de la població, però del què esperaven ser «sàviament regits, benignament tractats, justament senyoreciats e legudament prosperats», i al que tot seguit invitaven a visitar la ciutat per a prendre possessió d'ella i jurar els Furs.

En novembre d'aquell any Ferran d'Antequera feia la seua triomfal entrada com a rei a Barcelona, l'altra ciutat que havia presentat més reticències a l'entronització del castellà, i que, això no obstant, el va rebre amb tot un desplegament festiu i bells entremesos dels què se'n feien ressò els consellers valencians poc després.² Allò va acabar de convèncer els jurats de València que ells també

¶¹ Vegeu el document 1 de l'Apèndix. ¶² Vegeu el document 2 de l'Apèndix. Sobre aquesta entrada M. RAUFAST CHICO, «¿Un mismo ceremonial para dos dinastías? Las entradas reales de Martín el Humano (1397) y Fernando I (1412) en Barce-

lona», *En la España Medieval* 30 (2007), pp. 91-130; i les pàgines que li dedica F. MASSIP BONET, a *La monarquía en escena. Teatro, fiesta y espectáculo del poder en los reinos ibéricos: de Jaime el Conquistador al Príncipe Carlos*, Madrid, Comunidad de Madrid, 2003.

devien preparar al Trastàmara una recepció que no deixara dubtes sobre la fidelitat de l'urbs a la nova dinastia. Així, pel mes de desembre es prenen les primeres decisions per tal d'organitzar la solemne arribada del rei Ferran, dedicant en exclusiva la drassana que es trobava a l'interior de la ciutat –aproximadament on avui hi ha el jardí del «Parterre»– a la construcció dels entremesos que havien de participar en la festa.³ Tres setmanes més tard, ja començat l'any 1413, el Consell de la ciutat nomenava Jaume de Celma, ciutadà, com a *dispenser* al càrrec de totes les despeses ocasionades per l'entrada del monarca, i entre les seues obligacions hi hauria la de portar els comptes dels diners que passaren per les seues mans, i sotmetre's finalment a la inspecció del racional, l'autèntic auditor de la institució municipal.

El resultat d'aquella gestió és el llibre que ací rescatem i transcrivim, l'original del qual es troba a l'Arxiu Municipal de València dins la sèrie *Claveria Comuna, Llibres de Comptes*, amb la signatura O-6. Es tracta d'un gruixut volum de 250 folis dedicat tot ell als afers de la recepció de Ferran d'Antequera, la seua dona Elionor d'Albuquerque i el primogènit i duc de Girona, el futur Alfons el Magnànim. Segueix la praxi que s'havia iniciat amb l'anterior entrada reial, la de Martí l'Humà, quan per primera vegada el municipi es va encarregar directament de l'organització dels cerimonials, sense delegar en els oficis com s'havia fet abans, i constitueix alhora el reflex d'una experiència creixent en l'organització d'aquests esdeveniments solemnes.⁴ En efecte, front al llibre de comptes de l'entrada del rei Martí, que es va publicar amb el número II a aquesta mateixa col·lecció,⁵ el del seu successor immediat presenta una ordenació més senzilla i clara, disposant al capdavant els ingressos registrats per Jaume de Celma, sobretot per assignacions dels clavaris municipals, i a continuació les despeses, primer en

¶³ Tots els rems i aparells nàutics que s'hi trobaven van ser traslladats a les altres drassanes, les del Grau, que encara resten en peu (vegeu el document 3 de l'Apèndix). ¶⁴ Sobre l'evolució d'aquestes entrades reials a la ciutat de València cal citar sobretot el clàssic de S. CARRERES ZACARÉS, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*, 2 vol., València, 1925; R. NARBONA VIZCAÍNO, *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2003; V. ADELANTADO SORIANO, «Una consuetud del siglo XV», *Revista Electrónica Gemir*, 8, València, Universitat de València, 2004; T. FERRER VALLS, «El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía», en R. BELTRÁN, J. L. CANET y J. L. SIRERA (ed.), *Historia y ficiones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV*, València,

Universitat de València-Departament de Filologia Espanyola, 1992, pp. 307-322; «La fiesta cívica en Valencia en el siglo XV», en E. RODRÍGUEZ CUADROS (ed.), *Cultura y representación en la Edad Media. Actas del II Festival de Teatre i Música Medieval (Elche 28 de octubre-1 de noviembre de 1992)*, Alacant, Conselleria de Cultura, 1994, pp. 145-169. Li dedica també interessants pàgines a València, i especialment a l'entrada de Ferran d'Antequera, F. MASSIP BONET, «Imagen y espectáculo del poder real en la entronización de los Trastámara (1414)», en *XV Congreso Internacional de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1996, tomo I, vol. 3, pp. 371-386; i també a *La monarquía en escena...*, cit. ¶⁵ *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna II. Llibre de l'entrada del rei Martí*, edició a cura de J. ALIAGA, L. TOLOSA i X. COMPANYY, València, Universitat de València, 2007.

salaris dels artesans que hi treballaren, i després en materials –fusta, claus, draps, peces de ferro, pigments per als pintors, etc.–. Al final, un quadernet solt, escrit per dues mans diferents, recull les èpoques o rebuts de les principals despeses.

En tot cas, allò que resta ben palés és que l'organització de la festa va ser un afer exclusivament municipal, dissenyat i subvencionat per la ciutat de València, que fou la que decidí oferir-la al rei obrint-li les portes de l'urbs i acceptant-lo com a sobirà. Els monarques fins i tot solien desconèixer almenys una part dels actes que les ciutats els anaven a brindar, en tant l'efecte de sorpresa era molt important per tal de delitar els regis visitants. Així doncs, és molt discutible, com ja han raonat alguns autors, que aquests cerimonials es puguen considerar com a pròpiament reials, i Miguel Raufast arriba a preferir per a ells la denominació de «pràctiques de recepció urbanes» més que la tradicional d'«entrada reial», donant així el protagonisme als veritables arquitectes de tota la tramoia festiva, que eren els dirigents locals.⁶ És per això que, a poc a poc, les ciutats anaren creant la seua pròpia tradició cerimonial fent servir l'experiència de passades recepcions per a futurs esdeveniments semblants. Es crearen així autèntiques *consuetes* tal i com les ha anomenades Vicente Adelantado, que codificaven detalladament com devien fer-se aquestes celebracions.⁷ Però sobre aquesta base de tradició municipal no podem oblidar que en cada arribada d'un nou monarca, o d'un personatge de la família reial, les circumstàncies polítiques, la conjuntura en definitiva, era distinta, i que el protocol específic que s'acabava pactant, en absolut innocent, era conseqüència de l'equilibri puntual de forces entre corona i ciutat, i de la negociació que s'establia entre ambdues parts.⁸

En el cas concret que ens ocupa, la tensió d'un estat de guerra civil obrerta que havia estat el període posterior a la mort del rei Martí, el conegut com a «Interregne», va marcar el tarannà de la visita del nou sobirà elet. Els jurats de València sentiren la necessitat de «guanyar-se» al d'Antequera escenificant tot un acte d'exaltació de la seua persona, i hagueren de fer-ho en un ambient no del tot favorable al castellà. Notem, per exemple, que aquesta és l'única ocasió en què el consell va haver d'amenaçar en una crida pública amb penes pecuniàries de dos-cents florins –tota una fortuna– a aquells que no volgueren participar en les «alegries» per l'entrada del monarca.⁹ La dita crida es va publicar el 22 d'abril de 1413, estant a València el gran valedor del Trastàmara, sant Vicent Ferrer, que acabava de predicar els seus famosos sermons de Quaresma. Tanmateix, a

¶⁶ M. RAUFAST CHICO, «¿Un mismo ceremonial para dos dinastías?...», *op. cit.*, p. 94. ¶⁷ V. ADELANTADO SORIANO, «Una consuetud del siglo XV...», *op. cit.*, p. 2. ¶⁸ Sobre això, a més dels articles citats de Raufast i Adelantado, vegeu els texts recollits a l'obra citada de Rafael Narbona, i també A. I. CARRASCO MANCHADO, «Discurso políti-

co y propaganda en la corte de los Reyes Católicos: resultados de una primera investigación (1474-1482)», *En la España Medieval*, 25, 2002, pp. 299-379; i M. RAUFAST CHICO, «¿Negociar la entrada del rey?: La entrada real de Juan II en Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, 36-1, 2006, pp. 295-333. ¶⁹ Vegeu el document 13 de l'Apèndix.

penes cinc dies més tard, el dominicà se'n va anar, segons sembla molt decebut dels resultats de la seua campanya pro-Ferran d'Antequera, fins al punt que la tradició, posada per escrit al segle XVII per Francesc Diago, afirma que va prometre no tornar mai més a la seua terra, pronunciant la frase «Ingrata pàtria, no tindràs el meu cos!», i espolsant-se les espadenyas per tal de no endur-se'n ni la pols de la ciutat.¹⁰

I això malgrat els esforços dels consellers valencians per a agradar al famós predicador, perquè després d'ordenar la construcció dels tres primers entremesos o «roques» —els de la «Divisa del Senyor Rey», de «les Set Cadires» i de «les Set Edats»—, el 25 de gener li afegiren un més amb «la visió que veeren sent Domingo e sent Francesch ab les tres lances denotants la fi del món»,¹¹ és a dir, la visió apocalíptica que havia empentat sant Vicent a iniciar la seua predicació itinerant, la representació de la qual seria endavant anomenada al nostre llibre de comptes com «Lo entramés de mestre Vicent».¹² Es tracta, sens dubte, d'una de les més insòlites mostres de devoció cap a un personatge religiós viu que podem trobar en aquesta època, i hi podem intuir un desig de congraciar-se amb l'influent paísà que tant d'ascendent tenia sobre el rei, en un període especialment confús i perillós.

Més endavant veurem com es va plasmar concretament aquest panegíric del dominicà, però abans volem destacar una altra peculiaritat de l'entrada de Ferran d'Antequera, que consistí en una arenga o discurs al rei, que li va ser encarregada a l'advocat de la ciutat, Joan Ferrando, el 13 de març de 1413.¹³ Malauradament no sabem quin va ser el contingut d'aquella dissertació, i l'escaric encàrrec del consell no dona cap pista sobre si el to devia ser reivindicatiu o encomiàstic, però és interessant el concepte de diàleg, de comunicació d'un missatger al nou sobirà, i el mateix apel·latiu d'«arenga» que recull el manual de consell

¶¹⁰ Aquesta anècdota va ser recollida per F. DIA-GO, a la seua *Historia de la vida, milagros, muerte y discípulos del bienaventurado predicador apostólico valenciano San Vicente Ferrer de la Orden de Predicadores*, Barcelona, 1600, edició facsímil a València, París-Valencia, 2001, llibre 1er, cap. XXVI, p. 305 (cal dir que el detall de les espadenyas no hi apareix, i degué afegir-se posteriorment). L'escena ha segut interpretada en el sentit que ací constatem per autors posteriors, com M. SANCHIS GUARNER, en la seua introducció als *Sermons de Quaresma*, València, Albatros, 1973, vol. I, p. 17; o més recentment J. F. MIRA, *Sant Vicent Ferrer. Vida i llegenda d'un predicador*, València, Bromera, 2002, p. 53. ¶¹¹ Cal no confondre aquest episodi amb la visió avinyonesa de sant Vicent Ferrer, com va advertir F. RUIZ I QUESADA, «“Maria, Mater Gratiae, Mater Misericordiae

[...]” Aspectes iconogràfics entorn de la Mare de Déu del Mantell i els ordes mendicants», *Lambard*, XV (2003), p. 180. Probablement el canvi de denominació i l'estreta —encara que diversavinculació del sant amb les dues aparicions siga la principal causa d'aquest freqüent equívoc. La qüestió ha estat abordada en profunditat a O. CALVÉ MASCARELL, «In Memóiam: l'entremés de mestre Vicent», en premsa (agraïm a l'autor haver-nos confiat la lectura de l'original). ¶¹² A aquest entremés li va dedicar un article que va explotar, encara que molt parcialment, el document que ací presentem, M. D. CABANES PECOURT, «“Lo entramés” de mestre Vicent Ferrer», *Revista de Filologia Valenciana*, 7, 2000, pp. 17-31. Molt més recent i complet és l'article d'O. CALVÉ MASCARELL citat en la nota anterior. ¶¹³ Vegeu el document 12 de l'Apèndix.

fa pensar en una mena de recordatori al monarca dels seus deures, que no tornarà a repetir-se mai més en posteriors recepcions.¹⁴

Tampoc no podem pensar, per altra part, en un discurs massa «agosarat», quan comprovem que les autoritats municipals valencianes van ser molt més submissives amb Ferran d'Antequera que amb els seus antecessors. Contrasta fins i tot l'actitud dels consellers davant Martí l'Humà, a qui li demanaren en 1402 que concentrés en un sols dia la seua entrada i la de la seua dona per estalviar despeses, amb la carta que li enviaren a Ferran I quan estava a punt d'eixir de Barcelona, informant-lo dels seus desitjos de fer tres entrades successives: el primer dia per a ell, el següent per a la reina i el tercer per al primogènit.¹⁵ Les condicions econòmiques, per descomptat, no havien canviat tant en deu anys, però sí les polítiques, que ara obligaven a guanyar-se especialment el favor del visitant. No caldria tampoc oblidar les mateixes circumstàncies internes de la ciutat, que molt probablement aconsellaren donar cabuda a totes les faccions en els llocs més destacats de la processó cívica, es a dir, portant els bordons del pal·li de l'hoste reial en el lloc més important de cada seguici. Així tres pal·lis, amb dotze bordons cadascú, equivalien a trenta-sis personalitats locals satisfetes, i a més possibilitats d'esquivar els enfrontaments en una ciutat on encara les bandositats ensagnaven els carrers.

Es va decidir, per tant, confeccionar aquells tres dossers portàtils de draps imperials en tres colors carregats de simbolisme: el del rei seria vermell, emblema del poder monàrquic; el de la reina blanc, de la puresa femenina; i el del primogènit verd, del futur i l'esperança.¹⁶ Tots tres costaren 2.595 sous, mentre els regals en forma de vaixelles d'argent a la família reial suposaren altres 50.353 sous i 4 diners, quantitats realment importants, que caldria afegir al cost dels entremesos, el qual pujà a altres 65.377 sous i 6 diners.¹⁷ L'obsequi als monarques degué ser vist per tant com una inversió rendible per a la ciutat, i el caire reivindicatiu va restar confinat a altres escales menors i un tant sorprenents. Per exemple,

¶¹⁴ El més aproximat que podem trobar després són els càntics que entonaren uns nens disfressats d'àngels en el pont dels Serrans durant l'entrada de Joan II, el 8 de febrer de 1459, que tant li recordaren l'origen diví del seu poder com la seua missió de vetlar pel bé públic i jutjar imparcialment (M. FALOMIR FAUS, *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, Consell Valencià de Cultura, 1996, p. 405). ¶¹⁵ Vegeu el document 13 de l'Apèndix. La referència a l'entrada de Martí l'Humà es troba a l'Arxiu Municipal de València, *Manuale de Consells A-22*, f. 99. Aquesta comparació ja la va fer V. ADELANTADO SORIANO, «Una consuetud del segle XV», *op. cit.*, pp. 18 i 21.

¶¹⁶ Sobre el significat dels colors a l'Edat Mitjana *vid.* M. PASTOUREAU, *Figures et couleurs: études sur la symbolique et la sensibilité medievales*, París, Léopard d'Or, 1986. ¶¹⁷ La despesa global de l'entrada va suposar per tant 118.325 sous i 10 diners, quasi el 10% dels ingressos de la Claveria Comuna en aquell any, que van ascendir a 1.196.220 sous en el període fiscal 1412-1413, segons F. VALERO OLMOS, «Reorganización administrativa y evolución económica de la hacienda municipal de Valencia en el tránsito al mundo moderno (1412-1515)», en *XV Congreso Internacional de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1996, tom I, vol. 4, pp. 293-305.

quan pel gener de 1413 el consell municipal va demanar el concurs dels diversos oficis de la ciutat en la recepció, els barbers respongueren que es vestirien i tractarien de fer un entremès «dients que són artistes i no menestrals». La cerimònia de l'entrada era aprofitada així com un aparador ideal on reclamar un nou estatus gremial per al col·lectiu davant tota la multitud i el mateix rei.¹⁸

Junt als barbers-cirurgians, altres dos corporacions plantejaren la possibilitat de construir els seus propis entremesos: els argenters i els pellissers, aquests últims «ab qualque ajuda de la ciutat», però no sabem si finalment portaren a terme les seues intencions. En tot cas, el gruix del seguici cerimonial va estar planificat i subvencionat pel municipi amb la intenció d'escenificar un missatge coherent. Pel que sembla, hi hagué un «cap pensant» que va donar les pautes per a les escenes dels entremesos, literalment, segons diu el llibre, els va «ymaginar», alhora que va escriure les cançons que devien entonar els fadrins que hi anaven pujats: es tracta del prevere mossèn Joan Sist, a qui li pagaren pels seus serveis 330 sous,¹⁹ i en qui hem de veure a ú d'aquells clergues, normalment anònims, que van ser els veritables artífexs intel·lectuals de les obres artístiques del gòtic, valent-se dels seus sòlids coneixements teològics i de grans dosis de fantasia.

Sist, o els mateixos dirigents locals, devien conèixer molt bé en tot cas l'afició per l'emblemàtica, especialment religiosa, del nou monarca, i hem de suposar alguna connexió amb els organitzadors dels alambinats espectacles que es desplegarien davant d'ell durant la seua coronació a Saragossa l'11 de febrer de 1414. O bé segurament tots coneixien de sobres la parafernàlia simbòlica que més agradava al d'Antequera, perquè la temàtica dels entremesos va ser molt semblant en ambdós casos, i és impossible parlar d'imitació quan els dos portaven molt de temps preparant-se. D'altra part el tràfic d'informació entre ciutats per a l'organització d'aquests esdeveniments, amb la cort reial com a mitjancera de vegades, està de sobres provada, quan per a aquesta mateixa coronació el rei va demanar al consell de València part de l'*atrezzo* dels àngels de la processó del Corpus.²⁰

Es fa, en tot cas, extraordinàriament difícil a partir de les disperses dades que donen els comptes saber amb precisió com eren aquells entremesos, i fins i tot és complicat esbrinar quants i quins desfilaren. Com ja s'ha dit, la proposta inicial del consell va ser que es construïren tres d'aquests carros,²¹ als qual més tard es va afegir el de «Mestre Vicent». Tanmateix les anotacions de despeses fan

¶ ¹⁸ Vegeu el document 8 de l'Apèndix. L'evolució d'aquest ofici de cirurgians-barbers es pot seguir a M. GALLENTO MARCO, «El gremi de cirurgians de València: procés de constitució (1310-1499)», *Afers*, vol. 1, n. 2, 1985, pp. 249-269. ¶ ¹⁹ Fol. 247r del llibre. En efecte, a Sist li pagaren també per compondre les cobles que havien de recitar aquells que anaven sobre els entre-

mesos, mentre que la música la posà Joan Pérez de Pastrana (S. CARRERES ZACARÉS, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas... cit.*, vol. 1, p. 61, pagament efectuat el 7 de març de 1415).

¶ ²⁰ F. MASSIP, «Imagen y espectáculo del poder real...», *op. cit.*, p. 381. ¶ ²¹ Recordem: els de «La Divisa del Senyor Rey», «Les Set Cadires» i «Les Set Edats».

referència a tota una sèrie d'escenificacions diferents —«La Roda dels VII Planetes», «La Torre», etc.— que poden portar a error, i que feren afirmar per exemple a Francesc Massip que es construïren sis entremesos.²² En realitat, la forma més fiable de saber quins elements van compondre realment l'entrada és a través de les planes del llibre que recullen els dies concrets de l'entrada, on s'enumeren les representacions mòbils que circularen pels carrers de València i fins i tot les persones que tiraren d'elles. Doncs bé, segons aquestes anotacions no van ser ni quatre ni sis els entremesos, sinó cinc, concretament els del «Verger»; la «Torre»; les «VII Cadires»; les «VII Edats» i el de «Mestre Vicent».

Així, el primer que crida l'atenció és l'aparent desaparició de l'entremès de la «Divisa del Rei». Tanmateix sí que existeix almenys una al·lusió a ell en el nostre llibre quan s'encarregaren per a la seua construcció diverses peces metàl·liques al ferrer Jaume Alòs. Què va passar doncs? El projecte inicial de dedicar un d'aquests cadafals rodants a la «Divisa» del nou monarca ens endinsa en l'univers cavalleresc i romàntic de les corts baixmedievales, i es relaciona amb una de les peces que va lluir en la festa de la coronació de Ferran a Saragossa: l'«Entremès de la Gerra de Santa Maria». Aquest ingeni constava d'una gerra giratòria amb lliris blancs, símbol de la puresa de la Mare de Déu, i un griu, animal imaginari dels bestiaris, meitat àliga (el cap i les ales) i meitat lleó (el cos), que ajuntava així les dues reialeses, la del cel i la de la terra, i encarnava també la ferocitat contra els infidels. Ferran d'Antequera havia instituït aquests dos elements com la seua divisa personal el 1403 a Medina del Campo, remuntant-se a un vell orde cavalleresc fundat per Garcia Sánchez III de Navarra en 1044, i per tant eren uns emblemes coneguts per tots abans de l'entronització d'aquest poderós personatge, i que cercaven sacralitzar-lo a través de referències religioses i al·legòriques.²³

¶ ²² MASSIP comptava a «Imagen y espectáculo del poder real...», *op. cit.*, p. 381-383, l'«Entremès de la Divisa del senyor Rei»; el de les «7 Cadires»; el del «7 Planetes», el de les «7 Edats», el de la «Visió de sent Domingo e sent Francesch ab les 3 llances de la Fi del Món» i el de la «Visió de Mestre Vicent». ¶ ²³ *Ibidem*, pp. 379-380; i J. TORRES FONTES, «Don Fernando de Antequera y la romántica caballeresc», a *Miscelánea Medieval Murciana*, 5 (1980), pp. 83-120; i A. MACKAY, «Fernando de Antequera y la Virgen Santa María», dins *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes*, 1987, vol. II, pp. 949-957. Felipe Pereda relaciona aquests emblemes amb la devoció a Santa Maria de la Antigua de Sevilla, i el griu seria el símbol dels musulmans, que ja va aparèixer a Sevilla, al fer-hi l'aleshores regent de Cas-

tella la seua entrada triomfal després de la presa d'Antequera; i més tard va reaparèixer, el 1413, amb la presa de Balaguer (dins F. PEREDA, *Las imágenes de la discordia. Política y poética de la imagen sagrada en la España del 400*, Madrid, Marcial Pons, 2007, pp. 175-176). En canvi Francesc Massip veu en aquests dos emblemes una doble projecció: el sentiment religiós (la Gerra) i el cavalleresc (el Griu), encara que a la coronació del d'Antequera a Saragossa es va fer un entremès on el Griu i els musulmans atacaven un castell presidit per la Gerra i on, finalment, la Gerra es va obrir i d'ella va eixir un nen vestit de rei (personificació del mateix Ferran) que va fer besar el terra als atacants (F. MASSIP, *Història del teatre català. Dels orígens a 1800*, Tarragona, Arola Editors, 2007, p. 201).

Si aquesta era la divisa del monarca,²⁴ tals motius deuriem per tant estar presents a l'entremés valencià. I efectivament als nostres comptes hi ha diverses referències a un griu, o millor dit a dos, un de grans dimensions per al que foren necessaris fins a cinc oripells —pells daurades— i que devia anar recobert de plomes, portar una bandera i estar ubicat sobre un setial de color blau. I un altre menut, de cera, obra personal del pintor Vicent Çaera, que li devia ser presentat dins d'una copa al «rey del entramès», es a dir, a l'actor que personificava al monarca en aquesta representació teatral ambulat. També es parla de les gerres o «terraçes», fetes de cera i per a les que es compraren papers argentats i verds que imitaven les flors.

Semblen elements suficients per a pensar que els emblemes del rei van estar efectivament presents a l'entrada, i potser un dels citats pagaments al ferrer Alòs ens dona una pista sobre com ho feren. Concretament ens diu que uns perns de ferre que li compraren eren «per a l'altre entramés o cadafal de la «Divisa del Senyor Rey». Hi havia doncs dos carros amb aquest tema? Creiem que no, i que més bé es tractava d'una mateixa escena que circulava sobre dos bastiments distints, però d'alguna manera relacionats. I si en comptes de l'entremés «de la Divisa del Senyor Rey», trobem un «del Verger», del que es diu que «fa l'exercici» amb un altre dit «de la Torre», és molt probable que aquests últims compongueren junts l'enigmàtica representació dels emblemes reials. En tot cas, si estem encertats i aquests dos desconeguts cadafals eren, junts, el de «la Divisa», hem de pensar que l'argument que s'hi desenvoluparia deuria ser més complex que la simple presència de la Gerra i el Griu. Probablement el «Verger» constituïa una mena de representació d'un «*Hortus Conclusus*» presidit per una Mare de Déu coberta amb un mantell blau i envoltada per àngels músics. Un lloc en tot cas ben adient per tal d'explicitar la simbologia mariana de la Gerra, des del qual un dels àngels era enviat a la veïna Torre per tal de lliurar un «collar de les Terraçes», es a dir, el de l'orde de la Gerra, al monarca, que també rebria, com hem vist, un griu en miniatura. La Torre degué ser una estructura complexa, amb una muralla i quatre torretes anexas, que refulgiria per l'efecte dels milers de pans d'argent que la recobrien, entre els que destacaria la seua porta groguenca. També se'ns parla d'un raig que segurament la travessava o sortia d'ella, probablement un símbol del poder diví, i de què anava ornada amb roses daurades i ocells. En algun lloc d'aquesta arquitectura surreal deuria anar el «doble» del rei assegut en un tron daurat, prest a rebre les ensenyes de la seua divisa.

Dos entremesos més giraven al voltant del número faust per excel·lència, el set, símbol de la perfecció, que Massip relacionà amb el *Setenario* d'Alfons el Savi de Castella i amb les set virtuts que ornaven al pare d'aquest, Ferran el Sant,

¶ ²⁴ Dos grius apareixen en el segell secret que el nou monarca, acabat de proclamar, va manar fer a Bartomeu Coscollà, argenter, mestre tallador de la

seca de València des de 1397» (F de SEGARRA Y SISCAR, *Sigil·lografia catalana*, Barcelona, 1916, vol. I, p. 190, lám. IV).

avantpassat i homònim del d'Antequera.²⁵ Un era el de les «VII Cadires», les quals sabem que anaven enganxades a una roda, i és possible que foren ocupades per personificacions de les Virtuts, donat que en algun cas aquests personatges apareixen citats i es compren materials per als filacteris amb missatges moralitzants que portaven, i per a diversos elements que les identificaven, com uns pitxers argentats, una carabassa «per a fer fochs» o una cota negra de fustany.²⁶

Formant part de la mateixa composició, i no com altra diferent, aniria «Lo Entramés dels Set Planetes», perquè efectivament no va tindre altres bastaixos distints que tiraren d'ell, i perquè en una ocasió es cita una «roda de les set cadires del entramés de les set planetes», la qual cosa fa pensar que cadires i planetes compartien un mateix bastiment.²⁷ Tanmateix, també hi trobem referències a una altra roda on anaven les «Set Cadires dels Fills del Senyor Rey», els famosos «infants d'Aragó» que tant anaven a participar en la vida política de Castella des de llavors, els quals serien representats a l'entrada per set fadrins vestits tots iguals, amb mànegues verdes i calces vermelles. És més lògic, en tot cas, per la temàtica, que aquesta composició formara part d'un altre entremès, bé el de «La Divisa» que hem comentat abans, en relació amb el seu pare Ferran, o bé el de «Les Set Edats», del que sabem que era el més gran i pesat.

Aquest últim tenia com a motiu principal una nova roda on figuraven les set edats de l'home, des del naixement a la mort, simbolitzant el seu gir el tarannà efímer de la naturalesa humana, tema literari molt recurrent en aquesta època.²⁸ A la roda hi hauria set cadires amb set personatges caracteritzats amb els trets típics de cada període de la vida, cada ú vestit amb una cota de diferent color i portant cabelleres postisses i, els últims, barbes. Tots duïen filacteris o «títols» en les seues mans amb missatges referents al moment de la vida que representaven i dalt de tot, en la «Cadira Major», presidia l'escena un «Déu lo Pare» envoltat de raigs, com a principi i destí del *continuum* vital.

¶²⁵ F. MASSIP, «Imagen y espectáculo del poder real...», *op. cit.*, p. 382. ¶²⁶ F. MASSIP donava per segur que serien aquestes les figures representades, per comparació amb una entrada posterior de Carles V a Mallorca, el 1541 («Imagen y espectáculo del poder real...», *op. cit.*, p. 382). Al llibre de comptes apareix l'adquisició d'uns «pergamins per a fer títols a les Virtuts» (f. 243r); la de «dos pichers d'argent engrutat que portà una de les set virtuts» (f. 243r), que segurament deuria ser la Temperança, representada sovint vessant aigua d'un recipient a un altre. En un altra ocasió es compra «una carabassa ... per a fer fochs per a una de les virtuts» (f. 243v), tal vegada la Fe, simbolitzada per una flama; i en una altra es compra una cota verda de fustani que es va tenyir negra per a «una de les virtuts» (f. 243v). Una de les millors visualitzacions

d'aquestes virtuts que ens ha donat l'art medieval la trobem en la taula de «Santo Domingo de Silos» de Bartolomé Bermejo que va pintar per a Daroca i avui s'exposa al Museo del Prado. En ella figuren a la part superior les virtuts teològals (Fe, Esperança i Caritat), i als costats les cardinals (Fortalesa, Temperança, Prudència i Justícia). Sobre aquesta obra i els seus significats vegeu I. MATEO GÓMEZ, «Reflexiones sobre aspectos iconográficos en el Santo Domingo de Silos de Bermejo», *Boletín del Museo del Prado*, vol. 6, n.º 16, 1985, pp. 5-13. ¶²⁷ Set planetes eren els que els astrònoms baix-medievals coneixien. ¶²⁸ Segons la divisió d'Hipòcrates, que de nou reprèn Alfons el Savi al seu *Setenario*: «Ninnez, Moçedat, Mancebía, Omne con sseso, Fflaqueza, Veidat, Ffallesçimiento» (F. Massip, «Imagen y espectáculo del poder real...», *op. cit.*, p. 382).

Per últim restava el famós «entremès de Mestre Vicent» que tractava de reflectir, com s'ha dit, la visió iniciàtica de la seua predicació itinerant.²⁹ Les dades disperses que proporcionen els comptes situen l'escena en un claustre ornat per cortines i cobert per una teulada del que sobresortia una «alcubla» sobre pilars, es a dir, un element cobert per una volta o cúpula d'inspiració islàmica.³⁰ Potser aquest seria el lloc ideal per a situar novament a Déu Pare, que apareixia proveït de tres llances amb les quals estava disposat a acabar amb el món. El cel i la mar que es citen amb freqüència en aquest entremès formarien segurament part del paisatge d'aquell planeta que estava a punt de sucumbir.³¹

Malauradament no s'han conservat els «guions» dels misteris o petites obres teatrals que es desenvoluparien sobre aquests escenaris rodants però, com podem comprovar, la complexitat de la trama i els elaborats missatges que s'hi trobaven remarca la importància que aquestes peces tingueren en un cerimonial amb una enorme càrrega política. Carros decorats com aquests serien més tard utilitzats per a la processó del Corpus, la festa gran de la València medieval, i seria la seua recarregada ornamentació la que acabaria donant-li el nom que fins ara ostenten, el de «Roques». Perquè, front a altres explicacions, algunes bastant peregrines, l'anàlisi d'aquests comptes sembla deixar clar l'origen d'aquest curiós nom. De fet, aquesta paraula no s'aplica com a tal als entremesos en aquest llibre, sinó que es parla de «les roques dels entremesos», en relació inicialment als paisatges ficticis que es feien sobre els carros amb draps cosits i pintats. Fins i tot s'arriba a derivar un verb d'aquesta escenografia, quan en una ocasió es compren llenços «per enrocar les roques dels entremesos».³² És cert, no obstant, que la pa-

¶ ²⁹ Desconeixem el seu contingut concret, però cal descartar una representació literal de la visió avinyonenca. Més aviat seria una barreja de notícies vinculades totes al missatge escatològic. Apareix per exemple un Déu Pare que no correspondria a cap de les dues visions; les tres llances que hi són pertanyen a la *visió que veeren sent Domingo i sent Francesch*, i no pròpiament a la de sant Vicent Ferrer; i a més els comptes introdueixen referències que parlen d'un espai físic segurament «més valencià», com la cel·la, l'alcubla o el claustre. Agraïm aquestes precisions a O. Calvé.

¶ ³⁰ L'origen d'aquesta paraula, avui no utilitzada, sembla estar en la *qubba* de l'arquitectura islàmica, un edifici centralitzat cobert per una cúpula, molt present a l'art andalusí i mudèjar. ¶ ³¹ L'escena deuria tenir molt punts de contacte amb la que apareix al «Saltiri i Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim», avui a la British Library, al f. 67v, on Déu Pare, armat amb tres llances de puntes vermelles, amenaça precisament una ciutat situa-

da en mig d'una illa i en la que es veuen en primer terme unes drassanes prou semblants a les del Grau de València –l'autor de la miniatura va ser el valencià Leonard Crespí–, mentre dos grans figures de sant Francesc i sant Domènec acompanyen agenollats les pregàries de la Mare de Déu i de sant Joan Baptista. Sobre aquest manuscrit vegeu F. ESPAÑOL BERTRAN, «El salterio y libro de horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova», *Locus Amoenus*, 6, 2002–2003, pp. 91–114. ¶ ³² El qualificatiu de «roques» apareix per primera vegada en aquesta entrada, mentre que no es cita, per exemple, a la de Martí l'Humà, raó per la qual Manuel Carboneres atribueix a aquesta data l'origen més segur del fet (M. CARBONERES, *Relación y explicación histórica de la solemne Procesión del Corpus que actualmente celebra la ciudad de Valencia*, Valencia, Imprenta de J. Domenech, 1873, pp. 44–45). En realitat no eren carros diferents als anteriors, i l'únic que podem situar ací és l'origen de la paraula.

raula «roca» apareix amb certa freqüència, i sembla que, per metonímia, començava a aplicar-se ja a tota estructura de fusta o cartró-pedra que anava sobre els carretons. El següent pas seria simplement denominar «roca» al conjunt sencer que es desplaça, la qual cosa arribaria poc després, segons sembla cap a la dècada de 1430, i ja en el context propi del Corpus, quan, a més, es va decidir conservar-les d'un any per a un altre en la coneguda com a «Casa de les Roques», prop de la porta dels Serrans.³³

La construcció d'aquests carros al·legòrics va suposar, en tot cas, un enorme esforç per a la ciutat, no sols econòmic, sinó també organitzatiu i de gestió, per tal de mobilitzar de la forma més eficient possible l'entramat artesanal de València. En aquest sentit els comptes de Jaume de Celma constitueixen una autèntica radiografia de l'univers dels oficis presents a una gran urbs medieval, i de l'ampli i estructurat mercat de matèries primeres, béns i serveis que aquesta constituïa, capaç de donar una resposta satisfactòria a una demanda peremptòria i exigent com era l'arribada del rei i la seua cort.

Encara que aquesta demanda es va caracteritzar pel seu ritme extraordinàriament espasmòdic, en funció de les notícies més o menys contrastades que arribaven sobre la vinguda del monarca. Així les obres s'iniciaren el 31 de desembre de 1412 i continuaren de forma ininterrompuda fins al 27 de maig de 1413, però en aquell moment s'aturaren els treballs davant l'evidència que el rei, enfrontat a la revolta de Jaume d'Urgell a Balaguer i als problemes amb el Cisma, havia ajornat *sine die* la seua visita a València. No es tornarien a reprendre fins el 12 de febrer de 1414 i amb equips d'artesans sensiblement menys nombrosos que abans, els quals el primer que degueren fer va ser llevar la pols dels entremesos, refer les parts que s'havien trencat pel pas del temps, i tornar-los a envernissar. Fins el 23 d'octubre no aplegaren notícies de moviments del rei per a acostar-se a València, ja que en aquest dia es diu que partia de Montblanc en direcció al sud, la qual cosa va accelerar els treballs, procedint els jurats a reconèixer les balconades o «envans» dels carrers per on havia de passar la desfilada, per tal de determinar quines devien ser enderrocades o retallades. Però no serà fins a mitjan desembre quan els treballs s'acceleren davant la imminent arribada del sobirà. Es contractaren aleshores més artesans i molts hagueren de continuar treballant durant la nit a la llum de candeles de seu i dormint en llits de palla d'arròs improvisats a

¶ ³³ Vegeu J. F. BALLESTER-OLMOS (coord.), *La fiesta del Corpus Christi en la ciudad de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2005. A l'any següent de l'entrada de Ferran d'Antequera ja tenim notícies de la utilització dels entremesos per al Corpus, en el testimoni d'un pintor anomenat Andreu Riera que reclama als dominics del con-

vent de Predicadors que no li havien pagat per la seua participació en la confecció d'un d'ells per a la dita processó, però és en 1433 quan tenim una menció concreta a les «roques del Corpus», en concret de dos, la del *Paradís Terrenal* i la *Seràfica*, per a les que es fan unes escales (M. CARBONERES, *op. cit.*, p. 45).

la mateixa drassana. Així es féu fins la nit anterior a l'entrada de Ferran, i encara després, per tal de reparar algunes peces que havien restat malmeses després del primer dia de festa i que devien servir per a les entrades successives de la reina i el primogènit.

En tots aquests períodes intermitents de feina dos oficis van ser, amb diferència, els més importants per a la construcció d'aquestes grans mostres d'art efímer: els fusters i els pintors. Els primers, encarregats de l'estructura dels entremesos, van ser, naturalment, els primers en posar-se mans a l'obra, al principi d'una forma molt modesta, amb Joan Oliver, el fuster al qual es va fer el primer encàrrec dels entremesos, treballant amb el seu fill i un soci, Genís Clot.³⁴ Però poc a poc la nòmina de fusters anà creixent, primer fins a sis, i més tard fins a onze, alhora que el seu treball es diversificava. Algunes tasques que necessitaven d'una perícia especial per a esculpir la fusta foren encomanades a «entretalladors de fusta» o «entalladors» –el que ara anomenem tallistes– que cobraven més que els simples mestres fusters. Per a finals de gener de 1413 aquests formaven ja un grup diferenciat, més qualificat, al que s'unia de forma episòdica algun mudèjar, perquè sembla que els musulmans locals eren els més reputats fabricants de fustes tornejades.³⁵ Així un tal Muça va ser l'encarregat de «tornejat certs pilarets de fusta per a la roda de «Les Edats» i Alí Omar, «moro tornejador», féu els perns de les politges que movien diversos mecanismes de la tramoia.

La reputació de què gaudien alguns entalladors forans va fer fins i tot que el racional de València insistira a fer venir a la ciutat a dos mestres de Xàtiva, els germans Jaume i Nicolau Esteve, que es farien càrrec de l'entremès de «la roda de les Edats».³⁶ De fet, les diferències en el salari cobrat entre uns membres i altres d'aquest ofici van ser importants, entre els grans mestres entalladors com aquests, o com Jaume Espina o Nicolau Alamany, que cobraven jornals de cinc sous; els simples mestres fusters, que rebien quatre sous i mig; els oficials, que guanyaven tres; o els mossos i fadrins que acompanyaven els mestres i s'acontentaven amb un sou i mig diari.³⁷ I això sense comptar amb la mà d'obra esclava,

¶ ³⁴ En carta de 7 de juny de 1412, els jurats suplicaren a Ferran I que confirmara la concessió feta pel seu antecessor, el qual, per privilegi especial, havia atorgat al fuster Genís Clot «lo magesteri e obreria de fusta del reyal de la ciutat de València» (AMV, *Lletres missives*, g³-11, ff. 51r-v). ¶ ³⁵ Encara avui als *suqs* del Marroc és possible veure aquests tornejadors treballant amb mans i peus asseguts a terra. ¶ ³⁶ Van ser cridats el 17 de març de 1413. És probable que hi hagués algun parentesc entre aquest germans i el que serà el fuster «de casa» d'Alfons el Magnànim, Pasqual Esteve, en la dècada de 1420 (vegeu J. V. GARCÍA MARSILLA, «El poder vi-

sible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo», *Ars Longa* 7-8, 1996-1997, pp. 33-47). ¶ ³⁷ Alguns d'aquests entalladors eren els carregats de construir els retaules de fusta, com Jaume Espina, que va contractar un retaule amb Vidal de Blanes el 29 de gener de 1414 (M. MIQUEL JUAN, *Talleres y mercado de pintura en Valencia (1370-1430)*, València, Universitat de València, tesi doctoral, tom 2, p. 857, document no recollit en la versió resumida de la tesi que es va publicar amb el títol de *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, València, PUV, 2008).

nombrosa en aquest ofici, i que es «llogava» als seus amos sobretot per a serrar grans troncs de pi i xop que baixaven pel riu Túria i s'acumulaven davant el monestir de Predicadors.³⁸

Però si hi ha un ofici jerarquitzat entre els presents en els comptes aquest és, sens dubte, el dels pintors. El seu concurs començà una mica més tard, el 30 de gener, i acabaren conformant dos equips. El primer treballava a l'interior de la drassana i tenia al front a Vicent Çuera, un mestre amb experiència en aquestes obres –ja havia participat en la confecció dels entremesos de Martí l'Humà i ho faria novament en 1423 en l'entrada d'Alfons el Magnànim–. Devia tractar-se d'un pintor decoratiu que a més feia banderes i estendards, perquè en diverses ocasions apareix com a «perpunter», i va fer també els envelats per als torneigs en honor del monarca, mentre la seua dona, Úrsola, féu els cordons de seda per als cavalls dels reis i les flocadures dels penons de les trompetes. En Çuera va ser contractat a estall per una quantitat fixa de 30 florins –330 sous–, el 28 de febrer de 1413, i des d'aleshores encapçalà el llistat dels pintors. Encara que degué ser molt més que això, ja que es parla dels «entremesos d'en Çuera», i va ser el protagonista d'una bona part de les compres de materials, no sols pictòrics, sinó també de fusta, draps, cordes, i fins a les pells dels moltons que serviren per a vestir als «hòmens salvatges» que eixien en la desfílada.³⁹ Se suposa també que el seu germà, Joan, va treballar en algun moment amb ell, quan en una ocasió Jaume Mateu y Francisc Vidal hagueren de peritar el treball que havien fet en els entremesos i els «paraments de júnyer» els «Çaeres».⁴⁰

El seu grup el formaven alguns reputats pintors decoratius de la ciutat, com la saga dels Porto. El pare, Domingo del Porto, havia estat representant de l'ofici dels freners a la fi del segle XIV, i cobrava cinc sous diaris, a més de ser ajudat per un mosso, Joan Gascó, al que donaven 2 sous i mig. Per la seua part els fills Vicent i Jaume, que després treballaran amb freqüència per als oficials reials pintant escuts, en aquest moment van percebre 4 sous i mig el major i 3 sous i mig el segon.⁴¹ La resta de l'equip, més d'una vintena de persones, la ma-

¶³⁸ Dos captius treballant amb una gran serra de dos mànecs solien ser llogats per l'amo a canvi de 5 sous per dia, com feren entre altres els fusters Miquel Pérez, Antoni de Bellprat o Nicolau Sellés especialment al principi de l'obra. ¶³⁹ D'aquest pintor, J. SANCHIS SIVERA va donar la dada de que es va casar amb Úrsula, filla de Martí Seró, el 15 de desembre de 1395, i que el 21 de març de 1415 va peritar amb Joan Moreno un treball fet per Jaume Mateu (*Pintores medievals en València*, Barcelona, l'Avenç, 1914, p. 13). L. CERVERÓ GOMIS, en «Pintores valentinos, su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 48, 1963, pp. 63-156, situa a Çuera cobrant el mateix

any 1413 per refer unes ales d'àngel i altres peces per a la processó del Corpus (p. 85). ¶⁴⁰ Joan és conegut també per treballs decoratius posteriors, com un escut, un penó i un estendard que féu per al cavaller xatívi Pere del Castellar en 1430, que els volia per a la sepultura del seu fill (L. CERVERÓ GOMIS, «Pintores valentinos...», *op. cit.*, p. 85). ¶⁴¹ Referències al primer apareixen recollides a X. COMPANYY, J. ALIAGA, L. TOLOSA i M. FRAMIS, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna I (1238-1400)*, València, Universitat de València, 2005, pp. 346-503; els fills els trobem per exemple a J. SANCHIS Sivera, *Pintores medievals en València*, *op. cit.*, pp. 48-49 i 53-55.

joria amb una participació intermitent, responen a noms que ens resulten fins ara bastant desconeguts, i dels que les dades amb què comptem ens parlen de pintors «de cofres» o d'escuts, com Pere Guillem, Pere Aravot, Guillem Arnau o Pere Morlans. Tanmateix està ben clar que no tots eren iguals ni la seua cotització era idèntica, quan en un dia qualsevol podem trobar fins a vuit jornals distints, el que indica les enormes diferències que hi havia al si d'un col·lectiu, els dels pintors decoratius, aparentment homogeni.⁴²

L'altre equip de pintors es va afegir més tard a l'obra, davant la manca de temps, amb Joan Moreno al capdavant. Van ser contractats des de l'11 de febrer de 1413, i per falta d'espai van ser ubicats fora de la drassana, «en lo porche davant l'ort», per la qual cosa ben aviat serien coneguts com «los de l'ort». Moreno es va fer càrrec de l'entremès de «la Roda de les Edats», anomenat també «l'entramés d'en Moreno», en unes condicions semblants a les de Çaera per a la resta, es a dir, controlant la compra de materials i la confecció sencera de les «roques». Tanmateix, al contrari que Çaera, aquest pintor sí que va treballar a jornal, sent el seu el més alt dels que s'havien donat fins aleshores: de 6 sous. Sorprenentment, però, no tenim notícies d'obres amb «component figuratiu» executades per Moreno més enllà de la seua participació en la decoració de l'enteixinat de la Casa de la Ciutat al que pertanyen quatre rostres de reis que es conserven al Museu Nacional d'Art de Catalunya i que és més probable que pintaren el seus socis en aquesta ocasió, Gonçal Peris Sarrià i Jaume Mateu.⁴³

El dit Jaume Mateu, en canvi, apareix ara formant part del grup de Moreno i cobrant un sou menys diari, encara que és veritat que va rebre encàrrecs concrets a estall bastant ben pagats, com daurar d'or fi la cadira del rei per 275 sous o el citat peritatge de l'obra de Çaera. Hem de tenir en compte, en tot cas, que Mateu, nebot i deixeble de Pere Nicolau, es trobava en aquests moments a l'inici de la seua carrera independent —el seu oncle havia mort en 1407—,⁴⁴ i que pel que sembla en aquest moment Joan Moreno era ja un reputat contractista d'obres, potser més valorat per la seua capacitat organitzativa que pel seu art, i que era capaç de proporcionar pigments, bohermini, fusta o eines, però tampoc

¶ ⁴² De 5 sous, 4 i mig, 4, 3 i mig, 3, 2 i mig, 2 i 1 i mig, per exemple l'11 de març de 1413. ¶ ⁴³ També va participar Bartomeu Avellà, un altre pintor bàsicament «cofrer». Sobre aquesta obra vegeu el clàssic de L. Tramoyeres Blasco, «Los artesonados de la antigua casa municipal de Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, III, 1917, pp. 31-71; i més recentment A. SERRA DESFILIS, «El fasto del palacio inacabado. La Casa de la Ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», dins *Historia de la Ciudad*

III. Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia, València, Col·legi d'Arquitectes de València, 2004, pp. 74-99. ¶ ⁴⁴ Només es coneix un contracte de retaule signat per ell en solitari anterior a aquestes dates, i és un retaule de la Mare de Déu per a la capella de Sibília de Pròxima al Convent de la Trinitat el 26 de setembre de 1411 per 2.200 sous (M. MIQUEL JUAN, *Talleres y mercado de pintura en Valencia (1370-1430)*, op. cit., tom II, p. 468).

no tenia problemes de pintar a sa casa la figura de «La Mort» que tancava el seu entremès, o els bordons del pal·lis reials.⁴⁵

En el seu equip figurava el seu germà menor Miquelet, un aprenent, Galceran —qui apareix sovint com a «lo fadrí d'en Moreno»—, però també un nombre de pintors més reputats, que podien en un moment donat enfrontar-se a pintures figuratives, com el mateix Mateu, Gabriel Martí o també per exemple Joan Esteve, pintor sense obra reconeguda però de qui sabem que, malgrat que la seua activitat es va centrar en la decoració d'escuts, draps mortuoris, cadires de cor o la mateixa tenda d'Alfons el Magnànim, també va contractar almenys tres retaules, i ací el tenim cobrant cinc sous diaris.⁴⁶ Un altre cas interessant és el de Domingo Adzuarà, conegut sobretot com a miniaturista, però que ací trobem des de desembre entre els pintors, al mateix nivell que Mateu o Esteve, encara que en algun cas fent tasques més pròpies de la seua professió inicial, com tenyir papers.⁴⁷ A més figurava a l'equip un rellotger, Jaume Gil, segurament per a construir els mecanismes interns de la roda, i hi van ser assignats també fusters i entalladors.

Encara estava per arribar, però, a la «factoria municipal», la gran figura artística del moment, que va fer una aparició tan rutilant com breu. Es tracta de Gonçal Peris Sarrià. Ja en l'entrada de Martí l'Humà havia participat aquest pintor amb un salari equivalent al de tot un Marçal de Sax, de vuit sous, i sols inferior al de l'italià Starnina, que en rebé nou.⁴⁸ Sarrià havia estat de fet l'únic que treballà fins a l'entrada mateixa dels reis, però ara, dotze anys més tard, desapareguts els grans mestres estrangers i mort Pere Nicolau, la seua primacia en l'ambient artístic valencià havia de ser ja absoluta. Primer va aparèixer uns pocs dies en el grup de Moreno, però entre el 31 de març i el 9 d'abril de 1414, va encapçalar un grup d'elit que rep en els comptes l'apel·latiu de «los de pinzell»,

¶⁴⁵ Els jurats degueren quedar contents amb ell, perquè quan Maria de Castella entrà a València per tal de casar-se amb l'aleshores infant Alfons, en 1415, l'encarregaren a Moreno en exclusiva reparar alguns entremeses de l'entrada de Ferran d'Antequera i fer altres de nous (L. CERVERÓ GOMIS, «Pintores valentinos, su cronología y documentación», *op. cit.*, pp. 131-132). Moreno degué especialitzar-se de fet en aquestes obres, i especialment en la pintura sobre tela, donat que també el trobem en diverses ocasions contractant aquest tipus d'obres, com el davant altar que va fer per a la capella de l'Hospital d'en Clapers en 1417 (M. MIQUEL JUAN, *Retablos, prestigio y dinero...*, *op. cit.*, doc. 16, p. 287). ¶⁴⁶ Un de Santa Maria i Sant Bartomeu per a una capella del Agustins de València abans de

1415; un altre dels Set Goigs de la Mare de Déu per a Badenes, a Aragó, per les mateixes dates; i un tercer en 1423 a mitges amb Joan Palasí per a Domingo Calatayud de «quan Jesús estech tres dies en lo temple disputant ab los juheus» (J. SANCHIS SIVERA, *Pintores medievales en Valencia, op. cit.*, p. 50 i L. CERVERÓ GOMIS, «Pintores valentinos, su cronología y documentación», *op. cit.*, pp. 95-97).

¶⁴⁷ Els miniaturistes han estat estudiats recentment en la tesi doctoral de N. RAMÓN MARQUÉS, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica. Desde los inicios a la muerte de Alfonso el Magnánimo (1290-1458)*, València, Generalitat Valenciana-Biblioteca Valenciana, 2007. ¶⁴⁸ J. ALIAGA, L. TOLOSA i X. COMPANYY, *Documentos de la pintura valenciana medieval i moderna II, op. cit.*, p. 23.

segurament per les tasques especialment delicades que els van ser assignades, i que al cap i a la fi era tot un reconeixement de la seua major perícia per als detalls pictòrics. Sarrià continuà cobrant vuit sous diaris, més que ningú, de cap ofici, en tots els comptes, i anà acompanyat d'un «fadrí» que guanyava altres dos. Evidentment aquesta posició de privilegi en dates tan primerenques implica que devia ser ja aleshores un mestre al cim de la seua carrera, on continuaria durant més de trenta anys.

Al seu costat aquest selecte grup es completava amb Bartomeu Avellà, Miquel Gil i Vicent Valls, mestres que rebien cinc sous diaris cada ú, Bartomeu Ça-Coma i Bartomeu Pomar, oficials que en cobraven quatre, més els aprenents de Sarrià i d'Avellà. Un equip novament jerarquitzat i amb salaris alts que deu estar lligat de forma directa a la figura del mestre, perquè quan ell desapareix ho fan també els seus ajudants. Estem probablement davant d'una de les famoses «quadrilles» de pintors més o menys estables, que hem de suposar que actuarien de forma conjunta en més ocasions. No es tracta, però, del que entenem com a «taller», perquè els altres tres mestres tenien també els seus propis obradors oberts amb aprenents treballant hi.⁴⁹ Més es tractaria d'un grup de relacions que actuava més enllà de l'espai físic del taller, potser amb una certa continuïtat i coherència, i que podria permetre a Sarrià descarregar les parts més repetitives dels retaulles que contractava en els altres mestres. Perquè, pel que sabem d'aquests últims, no eren en absolut superiors a altres que no s'inclouen en el grup, sinó que novament es tractava bàsicament de pintors decoratius.⁵⁰ Podria ser, en tot cas, una suggestiva hipòtesi de treball el considerar aquesta xarxa professional com a una de les claus de l'important domini del mercat artístic valencià que va exercir Gonçal Sarrià en aquest primer terç del Quatre-cents, el qual, al seu torn, podria explicar la breu presència de l'equip en les obres municipals: tenien massa feina amb els encàrrecs privats que portaven entre mans.⁵¹

¶⁴⁹ D'Avellà tenim prou notícies, que ens parlen d'un pintor cofrer que puntualment feia algun treball més ambiciós, i a més a més es conserva el seu inventari post-mortem, datat el 1429, que ens informa de que tenia una casa en la Baixada de Sant Francesc, amb el seu obrador ple de cofres en procés d'elaboració (J. SANCHIS SIVERA, *Pintores medievals en València*, op. cit., pp. 16-21). Miquel Gil va comprar el 1398 una casa a la plaça dels Caixers, lloc de màxima concentració dels pintors a l'època medieval per no res menys que 6.000 sous (X. COMPANYY, J. ALIAGA, L. TOLOSA i M. RAMIS, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna I*, op. cit., pp. 470-471); i en 1402 tenia també un aprenent (J. ALIAGA,

L. TOLOSA i X. COMPANYY, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna II*, op. cit., p. 127); mentre que en 1404 va acceptar un altre (L. CERVERÓ GOMIS, «Pintores valentinos, su cronología y documentación», op. cit., p. 103). De Vicent Valls en canvi no hem trobat informació.

¶⁵⁰ Tampoc no tenim massa notícies d'aquesta relació més enllà d'aquesta ocasió. Només que Avellà va participar amb Gonçal Peris Sarrià en la Casa de la Ciutat (vegeu nota 30) ¶⁵¹ Només en el temps de la confecció d'aquest entremesos s'han conservat cinc contractes de retaulles signades per Gonçal Sarrià, per valor de 8.300 sous (M. MIQUEL JUAN, *Retablos, prestigio y dinero...* cit., Apèndix, pp. 265-277).

A més dels pintors, però, hi apareixen altres artistes, en el sentit modern de la paraula, entre la mà d'obra dels entremesos, com els argenters, presents no sols en la confecció de les vaixelles que es regalaren a la família reial, obrades per Bernat Daries, Lluís Bernés –o Bernuç– i Joan Talamanca, sinó també com a entalladors, fent probablement algunes parts dels decorats que anaven recobertes de metalls preciosos.⁵² Tasques semblants devien estar reservades per al morellà Bernat Santalínia que, amb el seu germà fuster Bartomeu, havien participat molt activament abans en els entremesos de l'entrada de Martí l'Humà. Ara de nou van ser cridats, desplaçant-se els dos a València, l'argenter fins i tot des de Barcelona, on estava treballant en aquells moments, però finalment no van ser contractats, desconeixem les raons, i el municipi hagué de pagar-los una indemnització de 275 sous.

També hi jugaren un paper important els «entretalladors de flors», encarregats de les delicades parts de paper. Al principi destacaren sobretot dos preveres, Joan Marres i Miquel Soriano, però més tard es van afegir alguns dels més importants miniaturistes laics de la ciutat, com el ja citat Domingo Adzuara, que tant figura en aquest grup com en el de pintors, segons els dies; Pere Crespi, membre de la més famosa nissaga d'il·luminadors de la València medieval –era germà de Domingo i oncle de Leonard Crespi– i també algun pintor especialista en petits detalls, com Nicolau Querol.⁵³

Aquest mosaic d'oficis, al que encara caldria afegir algun ferrer o sastre per a actuacions més concretes, o fins i tot cuiners quan calia fer més intensiva la jornada dels obrers, era controlat i minuciosament reflectit en els comptes gràcies als capatassos de l'obra, els «sobrestants», i especialment a un d'ells que va exercir alhora com a escrivà: Andreu Ferri. Els seus esborranys diaris, on s'apunten puntosament els artesans que treballaven cada dia i si algú arribava tard, «a hora de tèrcia», «al cor de Déu» o «quan acabà el sermó de mestre Vicent Ferrer», serien la base per a la compilació del llibre que ací presentem. Autèntic professional de l'escriptura, també li van ser encarregades les còpies de les cobles que devien cantar els que anaven en els entremesos, als quals ell mateix va repartir el vi i les viandes que els van ser donades els dies de la festa.

Els apunts de Ferri s'afegien sobre la taula de Jaume de Celma a tot un munt d'èpoques i rebuts del seguit de proveïdors que unes obres tan llargues i complexes van necessitar. La segona part del llibre està dedicada precisament a

¶⁵² Així apareixen uns pocs dies Lluís Adrover i Bernat Lleopart, amb salaris molt alts, de 6 sous diaris per al primer i 5 i mig per al segon.

¶⁵³ Sobre els miniaturistes vegeu l'obra citada de N. RAMÓN MARQUÉS, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica...cit.* Concretament sobre els Crespi vegeu de la mateixa autora, *El origen de la familia Crespi. Iluminadores*

valencianos, Segorbe, Mutua Segorbina, 2002. Querol és citat per J. SANCHIS SIVERA, *Pintores medievales en Valencia, op. cit.*, p. 70, del que diu que era «muy conocido y popular entre la gente plebeya de Valencia por las raras ingeniosidades de sus dibujos y cuadros a los que solía poner versos». Malauradament no diu en què es basa aquesta afirmació.

aquestes compres, enormement variades, que fan reflexionar sobre l'extensa gamma de materials de què feia ús una societat preindustrial que, òbviamment, desco-neixia el plàstic i les fibres sintètiques. Des dels pergamins per a fer «ayguacuyta» –cola de pegar– a les cues de cavall per a fer barbes i cabelleres; de les cordes de cànem al safrà per als colors groguencs, passant pels milers d'ous que es van des-pendre per a la tempera dels pintors, i que proporcionaven les dones «ovateres» del Mercat i la plaça de Santa Creu, tots els regnes de la natura semblen haver-se posat al servei d'aquells afaenats artesans per tal d'impressionar al monarca.

Moltes vegades van ser els mateixos artistes que laboraven a la drassana els que proporcionaven petites quantitats de fusta, guix o motles per triturar pig-ments, però va ser l'ample i complex mercat local el que va subministrar la major part dels materials. Botiguers, com Francesc Barceló, i especiers-boticaris com Vicent Amalric, van proporcionar amb regularitat les substàncies colorants ne-cessàries per als pintors –adzur d'Alemanya, carmí, vermelló, verd d'aram, safrà, etc.–, i les gomes, vernissos, etc., per als acabats, moltes de les quals arribaven a la ciutat a través del port i constituïen autèntics productes de luxe.⁵⁴ Per la seua part els ferrers abastien les «roques» de peces de les més variades formes per a les estructures i els mecanismes: cercols, alfardons, «rodanxes» i milers de claus de tots els tamanys eren comprats quasi a diari. La fusta era proporcionada tant pels fusters que la descarregaven en la Rambla del riu com per carreters que la portaven de més lluny, i en una ocasió els jurats hagueren d'enviar un dels seus «verguers» per a tallar oms en diversos llocs de l'horta, els habitants dels quals s'oposaven a aquesta deforestació. També va ser important la despesa en teles per a formar els decorats, comprades a botiguers i brunaters, i després cosides per sas-tres amb agulles saqueres i fil de palomar.

Menció apart mereixen els batifulles, que batent monedes obtenien els famosos «pans d'or» i «d'argent», fulles extremadament primes d'aquests metalls preciosos que servien per daurar o argentar algunes parts dels entremesos. A pe-nes quatre d'aquests artesans de l'oripell es van bastar per a respondre a una de-manda de més de quinze mil làmines del metall groc i vora mil cinc-centes del blanc, competint entre ells per donar preus més baixos, o especialitzant-se en algun segment d'aquest peculiar mercat en tant alguns, com Vicent Boni o Joan Sanç, venien sobretot pa d'or de la millor qualitat –el «fi»–, mentre altres, com Antoni Sánchez, solien oferir més material barat –«or partit»– o pans d'argent. El mateix llenguatge que es fa servir en les compres, diferenciant dos tamanys de les làmines –del «gran i del xic caire»– ens revela a més a més una certa estandardit-zació de la producció, amb preus ajustats a cada cas.

¶ ⁵⁴ Calculant a partir dels preus que aparei-xen als comptes podem dir que un kilo d'adzur d'Alemanya costava gairebé 109 sous; un de carmí 36 sous; de brasil 33 sous i mig; de ver-

melló 17; de groc 12; i de verd d'aram 11. Per les mateixes dates un kilo de pa no costava més de 2 diners, i un de carn de moltó o d'ovella no arribava a 1 sou.

Però fins el sectors més humils del mercat local van ser necessaris per a portar a terme aquests ingenis teatrals. Per exemple són freqüents les visites a la plaça del Mercat per comprar peces de ceràmica comú –plats, olles, etc.– amb les quals donar de menjar als obrers, i en més d’una ocasió es va recórrer al mercat de segona mà, a les subhastes de béns de difunts que es feien a la Plaça de la Seu, on eixien a la venda llençols vells que eren aprofitats per a formar els núvols dels entremesos o per a cobrir i preservar els carros quan restaven guardats a la drassana.

I finalment, després de tots els esforços acumulats i els diners invertits durant anys, van ser precisament aquests «encants» de la Seu el destí final de les nostres «roques», on els corredors obtingueren per elles a penes 2.067 sous i 4 diners. Un epíleg molt propi per a les que foren les majors mostres d’art efímer de la València medieval. Només una de les cadires dels entremesos fou donada a l’església parroquial de Sant Andreu,⁵⁵ mentre que algunes de les reformes urbanes que s’abordaren per al pas dels carros degueren ampliar i millorar l’aspecte d’algunes vies. Tanmateix, la petjada més inesborrable que aquestes obres van deixar en la ciutat restà marcada en la retina dels que va veure aqueixa festa, com Melcior Miralles, l’autor del *Dietari del Capellà d’Alfons el Magnànim*, que deixà memòria de com «entrà lo rei Ferrando e senyora reina, fills e filles, en la noble ciutat de València, on li fon feta molt insigne e inestimable honor de molts entrameses, e molt vells e sobtills...». Festejos i alegries duraren segons ell vuit dies, i es veren ressaltats per la presència llavors a la ciutat de Benet XIII, el famós Papa Luna, i tot allò el féu exclamar: «Oh València!... bé pots dir, per cert, que est alt en lo sobiran grau de la pròspera honor de la roda mundana, segons has fet en tos entrameses, en la festa de la entrada del senyor rei».⁵⁶

A aquell record s’uneix ara l’edició d’aquests minuciosos comptes que ens obrin una petita finestra a aquella València medieval bullent de vida. La publicació d’aquest document forma part dels projectes d’investigació: «Documentación real de la Edad Media conservada en archivos valencianos. Edición crítica y estudio», HAR2012-36656, i «Una capital medieval y su área de influencia. El impacto económico y político de la ciudad de Valencia sobre el conjunto del reino en la baja Edad Media», HAR2011-28718, del Ministeri d’Economia i Competitivitat i del Ministeri d’Educació i Ciència, respectivament. Aquesta publicació, però, no hagués estat possible sense la important tasca desenvolupada pel Servei de Publicacions de la Universitat de València, al qual agraiem sincerament el seu suport, i especialment als responsables d’aquesta col·lecció, Antoni Furió i Enric Guinot, que tant estan impulsant el retrobament de la nostra Història.

MARÍA MILAGROS CÁRCEL ORTÍ
JUAN VICENTE GARCÍA MARSILLA

¶ ⁵⁵ Vegeu l’últim document de l’Apèndix.

¶ ⁵⁶ M. MIRALLES, *Crònica i dietari del capellà d’Al-*

fons el Magnànim, València, PUV, 2011, edició de M. RODRIGO LIZONDO, p. 165.

DESCRIPCIÓ DEL MANUSCRIT

València, Arxiu Municipal, *Claveria Comuna, Llibres de Comptes*, O-6.

Paper: 298 × 230 mm. Foliació de l'època en números romans; 250 folis; estan en blanc els folis 3r, 3v, 4r, 4v, 13v, 14v, 15v, 17v, 18r, 18v, 19r, 19v, 152v, 153r, 153v, 154r, 154v, 161v, 162r, 162v, 163r, 163v, 229v y 230r.

Consta d'onze quadernets de 24 folis, excepte el primer (10 folis), el huité (20 folis) i l'onzé (26 folis), el dotzé és un quadernet solt, afegit, de 40 folis, on van anotades les èpoques, la foliació del qual, també en números romans, comença en el segon foli i només està foliat fins el 38; en blanc els folis 20r, 20v, 21r, 21v, 22r, 22v, 23r, 23v, 24v, 25r, 25v, 26r, 26v. Es pot observar la filigrana del carro en tot el llibre i la de l'unicorn⁵⁷ en el quadernet solt. El primer foli apareix sense foliar i fa de fulla de guarda.

L'escriptura és minúscula cancelleresca d'una sola mà per a tot el llibre i de dues mans per al quadernet afegit, i la tinta és de color sèpia fosc.

L'enquadernació és en pergami grogenc (300 × 223 mm) en forma de cartera amb la solapa en la part posterior que cobreix la parte anterior, la qual té un esgarrany en la part superior. El tancament es fa mitjançant dues tires de cuir blanc. El lloc du dos reforços de cuir obscur cosits a la tapa amb fil de cànem, en el qual, s'hi veuen onze fils corresponents als onze quadernets que componen el manuscrit. En la coberta apareix escrit el següent: *(creu) Iesus. Compte que lo honorable en Jacme de Celma ha donat de la administració que ha tenguda de certes compres d'argent, draps d'aur, arreus e altres coses necessàries per fer los entrameses per rahó de la novella venguda o entrada que faheren en la ciutat de València lo senyor rey don Ferrando e la senyora reyna e lo príncep de Gerona, primogènit d'Aragó, en les jornades següents: e primerament entrà en la dita ciutat lo dit senyor rey digmenge que contavem XXIII dies del mes de deembre e la senyora reyna lo dilluns après que contavem XXIII del dit mes del any M CCCC XIII e lo senyor príncep entrà dilluns que contavem XI dies del mes de febrer del dit any M CCCC XV.*

Tots els fulls estan escrits a les dues cares a línia tirada excepte en aquells fulls on s'anota la llista diària de treballadors en què s'han fet dos plegats en el paper en forma oblonga en el quadernet, quedant tres marques que separen quatre espais, en el segon i tercer apareixen els noms dels treballadors i en el quart el jornal diari. Al peu de cada full va la suma de plana precedida de l'abreviatura de comprovació que significa *vera*, que fins al foli 16 és feta per la mateixa mà que anota l'abreviatura de *vera*.

¶ ⁵⁷ Charles Moise BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique de marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (Paris, 1907). A

Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material, ed. d'A. Stevenson, Amsterdam, 1968, vol. III, n.º 3.527 i 3.528, vol. IV, n.º 9.937 i 9.938.

El contingut del manuscrit es el següent:

- f. 1r: *Rebudes fetes per mi Jacme de Celma dels clavaris de la ciutat de València per fer compres de diverses coses e arreus, e per pagar lo argent, e per fer los entrameses per la novella venguda o entrada en la ciutat de València que'l senyor rey don Ferrando e la senyora reyna e lur primogènit deuen fer.*
- f. 1r: *Rebudes d'en Pere Borraç.*
- f. 1r: *Rebudes d'en Johan Bayona, clavari de la dita ciutat.*
- f. 1v: *Rebudes del honrat en Gabriel Rigolf, clavari de la ciutat.*
- f. 1v: *Rebudes d'en Manuel d'Exarch, clavari.*
- ff. 5r-7r: *Comptes dels tres draps d'or imperials per als palis del senyor rey, de la senyora reyna e del primogènit, de fil d'or e de seda, per a cordons a destriar los cavalls e dels bordons dels palis.*
- ff. 7v-8v: *Compres de diverses draps d'aur, de lucha, de ricomats, dels quals foren fets XXXII gramalles e XXXII capirons per la novella entrada del senyor rey e senyora reyna e lo príncep.*
- ff. 9r-10v: *Compres de terçanells vermells dels quals foren fetes quatre saquets als quatre ministres e XIII penons de trompetes e de fil d'or e de seda per a cordons e flocadura dels dits penons e de pans d'or per fer aquells.*
- ff. 10v-11r: *Despeses fetes per les cotes dels saigs qui foren XII.*
- ff. 11v-13v: *Compres dels arreus de la taula de júnyer e dels VI taulagers qui foren per los nobles mossèn Pere de Muncada, mossèn Aymerich de Centelles, per los cavallers mossèn Bernat de Montsoriu, jurat, en Martí Enyeguez d'Ezllava, donzell, e per los ciutadans en Luís Johan e en Manuel de Palomar.*
- ff. 14r-v: *Compte del argent que la ciutat ha presentat al molt alt senyor rey don Ferrando.*
- ff. 15r-v: *Compte del argent que la ciutat presentà a la molt alta senyora reyna.*
- ff. 16r-17r: *Compte del argent que la ciutat presentà al senyor príncep, primogènit d'Aragó.*
- ff. 20r-125r: *Dates fetes per mi Jacme de Celma a diverses persones, axí fusters com pintors e altres per diverses jornals que han obrat en la taraçana de la ciutat de València, en fer los entrameses acordats per los honorables jurats, racional e altres per la novella entrada que deu fer en la dita ciutat lo senyor rey don Ferrando, e la senyora reyna e lur primogènit e fills, los quals entrameses foren començats a XXXI de dehembre any M CCCC XIII.*
- ff. 125v-148v: *Dimarts a XXIII d'octubre del any M CCCC XIII, los honorables jurats, racional e altres, hauda letra de mossèn Pere d'Esplugues que lo senyor rey devia partir de la vila de Montblanch prestament per venir en València, acordaren que de fet tornassen a acabar los entrameses, en los quals moltes coses feyen a tornar de fusta per culpa del lonch temps passat qui eren estat fets.*
- ff. 149r-152r: *Dijous a VII de febrer del any M CCCC XV, per ço com lo senyor primogènit devia entrar en València lo diluns següent, tornaren a obrar en la taraçana los següents.*

- ff. 155r-161r: *Dates fetes per mi Jacme de Celma per raó de diverses compres de fusta e per forrar aquella per obs dels sobredits entrameses.*
- ff. 164r-219v: *Dates e despeses fetes per mi Jacme de Celma per compres de diverses coses a obs dels dits entrameses, segons que's segueixen, les quals despeses començaren a XXII de janer any M CCCC XIII.*
- ff. 220r-223v: *Diluns a XII de febrer del any M CCCC XIII tornaren a obrar en la taraçana en los entrameses e foren comprades les coses següents.*
- ff. 224r-243r: *Dijous a XXV de octubre any M CCCC XIII de manament dels honorables jurats, havent ardit de la presta venguda del senyor rey, tornaren a obrar en la taraçana e feren les despeses següents.*
- ff. 243v-250r: *Per la entrada del senyor primogènit, qui entrà lo diluns a XI de febrer any M CCCC XV, foren fetes le despeses següents.*
- ff. 1r-37v: *Àpoques.*

Es tracta d'un llibre de comptabilitat. Les partides i les decisions sobre la festa són preses en el Consell de València, i l'ordre dels pagaments s'acredita amb el protocol notarial corresponent, citant els punts pertinents i fent al·lusió al dia en què es formalitza l'època amb el nom del notari corresponent: *E ferman època en poder del dit en Jacme Dezplà a XXIII de noembre any M CCCC XIII; E ferman època en poder d'en Francesch Escola, notari e scrivà de la Sala, a XXIII de agost any M CCCC XV.* Aquestes anotacions són nombroses en tot el llibre i es varen fer un temps després, per a validar la justificació del pagaments.

El treball d'escripturació dels comptes i èpoques va ser dirigit i controlat per Jaume Dezplà, com podem llegir al començament del quadern d'èpoques: *Al molt honorable senyor en Luís Julià, racional de la ciutat de València, certifich yo Jacme Dezplà, notari, scrivà dels honorables jurats e Consell de la dita ciutat, que dels manaments dels dits honorables jurats, e a instància del honorable en Jacme de Celma, dispensant o regint lo compte de la despesa feta per raó de les festes e entrameses fetes e fets a e per les entrades fetes per lo senyor Rey, reyna e lur primogènit en aquesta ciutat, he reebudes de les persones deiús scrites les èpoques infrasegüents, les quals he preses del meu protocol o memorial de notes axí succesives com són en lo dit protocol. Per les CLII èpoques que reebé faents per diverses dates del present compte memoriejades en I quèrn de paper cosit a la fi del present compte va rebre CLII sous. Aquest cüern, per ço que mils sia conservat és stat cosit a la fi del present compte, encara que actualment es troba solt. Al marge esquerre de cada època apareix la lletra *f* creuada per dos ratlles corresponent a l'abreviatura de *facta*; i, d'un altre color de tinta, una ratlla inclinada amb un punt baix feta, tal vegada, per qui ha fet el recompte de les èpoques.*

El va ajudar Francesc Ferri, el qual *per scriure los presents comptes e per alguns trebayls qui hagueren en hajudar-me a provar i verificar aquells ab lo tresllat que yo'm retinch, va rebre XV florins.*

Altres escrivans van intervindre en altres accions com *Luis Guerau*, notari, per reebre e escriure les vendes de la dita almoneda dels entrameses, que va reebre XXVII sous i *Gerònim*, scrivent, per fer un tresllat de la dita almoneda, que va reebre 3 sous. Per últim, el llibre va ser enquadernat per un tal Carcassona, *ligador de llibres*, al cual li pagaren 3 sous.

CRITERIS D'EDICIÓ I TRANSCRIPCIÓ DELS DOCUMENTS

La transcripció i l'edició han estat fetes segons les normes internacionals establertes, per l'edició de documents medievals, per la Comissió Internacional de Diplomàtica.

Si per una errada manifesta l'escrivà ha omés cap lletra o mot indispensables per al sentit, ha estat restablerta entre parèntesis angulars (< >).

Els mots o frases interliniats corresponents al text van entre parèntesis angulars (< >); quan són d'una altra mà és indicat; aquells que són aclariments de l'escrivà, també interliniats van en nota al peu del document.

Les notes al marge són indicades com a nota a peu de pàgina amb la crida al punt del text on correspon.

Els espais en blanc s'indiquen amb l'expressió: [*en blanc*].

La lectura dubtosa d'algun mot s'adverteix mitjançant un signe d'interrogació entre parèntesis.

Les èpoques són numerades progressivament entre claudàtors per indicar que no són al manuscrit original.

El documents de l'annex apareixen ordenats cronològicament amb un número de catàleg correlatiu.

Cada document ha estat tractat com una unitat.

Cada unitat documental està integrada per la *data* (any, mes, dia i lloc on s'ha expedit el document), el *regist* o resum objectiu del contingut documental, la *signatura* o emplaçament físic del document en l'arxiu i la *cita* (cognom de l'autor, any de l'edició i pàgina on apareix citat, si es dona el cas d'un document publicat amb anterioritat).

BIBLIOGRAFIA

- ADELANTADO SORIANO, V.: «Una consuetud del siglo XV», *Revista Electrónica Gemir*, 8, València, Universitat de València, 2004.
- ANDRÉS DÍAZ, R. de.: «Las entradas reales castellanas en los siglos XIV y XV según las crónicas de la época», *En la España Medieval*, IV (1984), pp. 47-62.
- BALLESTER-OLMOS, J. F. (coord.): *La fiesta del Corpus Christi en la ciudad de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2005.
- BRIQUET, Ch. M.: *Les filigranes. Dictionnaire historique de marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (París, 1907). *A Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material*, ed. d'A. Stevenson, I-IV, Amsterdam, 1968.
- CABANES PECOURT, M. D.: «“Lo entramés” de mestre Vicent Ferrer», *Revista de Filologia Valenciana*, 7 (2000), pp. 17-31.
- CALVÉ MASCARELL, O.: «*In memóriam*: l'entremés de mestre Vicent», en premsa.
- CÁRCEL ORTÍ, M.ª M.: «Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 6 (1992), pp. 255-644.
- CARRASCO MANCHADO, A. I.: «Discurso político y propaganda en la corte de los Reyes Católicos: resultados de una primera investigación (1474-1482)», *En la España Medieval*, 25, 2002, pp. 299-379.
- CARRERES ZACARÉS, S.: *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. I. *Manuscritos e impresos*. II. *Documentos*, València, Hijo de F. Vives Mora, 1925.
- (ed.): *Llibre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*, València 1930-1935, 2 vols.
- CERVERÓ GOMIS, L.: «Pintores valentinos, su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 48 (1963), pp. 63-156.
- DIAGO, F.: *Historia de la vida, milagros, muerte y discípulos del bienaventurado predicador apostólico valenciano San Vicente Ferrer de la Orden de Predicadores*, Barcelona, 1600, edició facsímil a València, París-Valencia, 2001.
- Documents de la pintura valenciana medieval i moderna I. (1238-1400)*, edició a cura de X. COMPANYY, J. ALIAGA, L. TOLOSA i M. FRAMIS, València, Universitat de València, 2005.
- Documents de la pintura valenciana medieval i moderna II. Llibre de l'entrada del rei Martí*, edició a cura de J. ALIAGA, L. TOLOSA i X. COMPANYY, València, Universitat de València, 2007.
- ESPAÑOL BERTRAN, F.: «El salterio y libro de horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova», *Locus Amoenus*, 6 (2002-2003), pp. 91-114.
- FALOMIR FAUS, M.: *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, Consell Valencià de Cultura, 1996.

- FERRER VALLS, T.: «El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía», en R. Beltrán, J. L. Canet i J. L. Sirera (eds.), *Historia y ficciones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV*, València, Universitat de València- Departament de Filologia Espanyola, 1992, pp. 307-322.
- «La fiesta cívica en Valencia en el siglo XV», en E. Rodríguez Cuadros (ed.) *Cultura y representación en la Edad Media. Actas del II Festival de Teatre i Música Medieval (Elche 28 de octubre-1 de noviembre de 1992)*, Alacant, Conselleria de Cultura, 1994, pp. 145-169.
- GALLEN MARCO, M.: «El gremi de cirurgians de València: procés de constitució (1310-1499)», *Afers*, vol. 1, n. 2 (1985), pp. 249-269.
- GARCÍA MARSILLA, J. V.: «El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo», *Ars Longa*, 7-8 (1996-1997), pp. 33-47.
- GIMENO BLAY, F. M.: *Notícies de Casp. València, 30 de juny de 1412*, València, Ajuntament, 2012.
- IBORRA BERNAD, F. i M. MIQUEL JUAN: «La Casa de las Atarazanas de Valencia y Joan del Poyo (I)», *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1 (2007), pp. 387-409.
- MACKAY, A.: «Fernando de Antequera y la Virgen Santa María», dins *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes*, Murcia, Universidad de Murcia-Academia Alfonso X el Sabio, 1987, 2 vols.
- MASSIP BONET, F.: «Imagen y espectáculo del poder real en la entronización de los Trastámara (1414)», *XV Congreso Internacional de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1996, tomo I, vol. 3, pp. 371-386.
- *La monarquía en escena. Teatro, fiesta y espectáculo del poder en los reinos ibéricos: de Jaume el Conquistador al Príncipe Carlos*, Madrid, Comunidad de Madrid, 2003.
- MATEO GÓMEZ, I.: «Reflexiones sobre aspectos iconográficos en el Santo Domingo de Silos de Bermejo», *Boletín del Museo del Prado*, vol. 6, n.º 16 (1985), pp. 5-13.
- MIQUEL JUAN, M.: *Talleres y mercado de pintura en Valencia (1370-1430)*, València, Universitat de València, Tesi de doctorat dirigida pels Drs. Amadeo Serra Desfilis i Miguel Falomir Faus, València, Universitat de València, 2006.
- MIRALLES, M.: *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. de M. Rodrigo Lizondo, València, PUV, 2011.
- MITCHELL, B.: *Italian civic pageantry in the High Renaissance. A descriptive bibliography of triumphal entries and selected festivals for state occasions*, Florència, 1979.
- *The majesty of the state. Triumphal progresses of foreign sovereigns in Renaissance Italy (1494-1600)*, Florència, 1986.
- NARBONA VIZCAÍNO, R.: «Las fiestas reales en Valencia entre la Edad Media y la Edad Moderna (siglos XIV-XVII)», dins *Tercer Congrés d'Història Moderna*

- de Catalunya, Pedralbes. *Revista d'Història Moderna*, 13, vol. II, Barcelona 1993, pp. 463-472. Publicat també, amb el títol de «Las entradas reales...», dins *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2003, pp. 85-100.
- «La fiesta cívica. Rito del poder real. Valencia, siglos XIV-XVI», dins *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*, Zaragoza, 1996, vol. I, pp. 403-419. Publicat també en *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2003, pp. 69-83.
- «Cortejos, ceremoniales, funciones religiosas y simbolismos políticos en las ciudades medievales», dins J.A. BARRIO BARRIO (ed.), *Los cimientos del Estado en la Edad Media. Cancillerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alicante, Universitat d'Alacant, Seu Universitària Institucional Europea de La Nucia, Ajuntament de La Nucia, 2004, pp. 233-247.
- PALACIOS MARTÍN, B.: *La coronación de los reyes de Aragón. 1204-1410. Aportación al estudio de las estructuras medievales*, Valencia, 1975.
- PASTOUREAU, M. *Figures et couleurs: études sur la symbolique et la sensibilité médiévales*, París, Léopard d'Or, 1986.
- RAMÓN MARQUÉS, N.: *El origen de la familia Crespi. Iluminadores valencianos*, Segorbe, Mutua Segorbina, 2002.
- *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica. Desde los inicios a la muerte de Alfonso el Magnánimo (1290-1458)*, València, Universitat de València, 2005.
- RAUFAST CHICO, M.: «¿Negociar la entrada del rey?: La entrada real de Juan II en Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, 36-1 (2006), pp. 295-333.
- «¿Un mismo ceremonial para dos dinastías? Las entradas reales de Martín el Humano (1397) y Fernando I (1412) en Barcelona», *En la España Medieval*, 30 (2007), pp. 91-130.
- RUBIO VELA, A.: *l'escribania municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*, València, Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, 1995.
- RUIZ I QUESADA, F.: «Maria Mater gratiae, Mater Misericordiae [...]. Aspectes iconogràfics entorn de la Mare de Déu del Mantell i els ordes mendicants», *Lambard*, XV (2003), pp. 157-204.
- SAGARRA Y SISCAR, F. de: *Sigil·lografia catalana*, Barcelona, 1916-1922, 4 vols.
- SANCHIS SIVERA, J.: *Pintores medievales en Valencia*, Barcelona, l'Avenç, 1914.
- Sermons de Quaresma/Sant Vicent Ferrer*, estudi preliminar de M. SANCHIS GUARNER, València, Albatros, 1973, 2 vols.
- SERRA DESFILIS, A.: «Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)», *Ars Longa*, 5 (1994), pp. 111-119.

- «El fasto del palacio inacabado. La Casa de la Ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», dins *Historia de la Ciudad III. Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*, Valencia, Colegio territorial de Arquitectos de Valencia, 2004, pp. 74-99.
- TORRES FONTES, J.: «Don Fernando de Antequera y la romántica caballerisca», dins *Miscelánea Medieval Murciana*, 5 (1980), pp. 83-120.
- TRAMOYERES BLASCO, L.: «Los artesonados de la antigua casa municipal de Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, III (1917), pp. 31-71.
- VALERO OLMOS, F.: «Reorganización administrativa y evolución económica de la hacienda municipal de Valencia en el tránsito al mundo moderno (1412-1515)», dins *XV Congreso Internacional de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1996, tom I, vol. 4, pp. 293-305.

ABREVIATURES

AMV	Arxiu Municipal de València
ed.	editat
f.	foli
<i>op. cit.</i>	obra citada
p./pp.	pàgina/es
r	recte
reg.	regestat
v	vers
vol.	volum

Índex

<i>Estudi introductori</i>	7
<i>Text dels comptes de certes compres per fer los entrameses per rahó de la entrada en la ciutat de València del rey don Ferrando</i>	35
<i>Text del quadern d'èpoques</i>	389
<i>Annex documental</i>	441
<i>Glossari de termes</i>	483
<i>Índex onomàstic</i>	497

*f*onts històriques valencianes
57.